

ЗНАЧЕНИЕ НА ОТДАВНА МИНАЛО ВРЕМЕ ЗА ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Доклади. Исторически развой на българския език. Първи международен конгрес по българистика. София: БАН. 1983. 111-126.

Предшественикът на съвременната българска определена индикативна система според Aronson, 1967, срещан в най-старите славянски текстове, включва най-много шест парадигматични групи /Amse-de-Jong 1974:17, 137/: сегашно /ринеть /, имперфект /ринеше /, аорист /ринѣ /, перфект /ѣсть ринѣль / и два плюск-вамперфекта, употребяващи имперфективния аорист и имперфект на спомагателния глагол /Бѣ и Бѣ<а>ше ринѣль, респективно всички форми на трето лице единствено число на глагола ринѣти /. През изминалите векове съвременната система е създадена от следните четири най-важни систематически формени изменения, срещани самостоятелно или в различни комбинации:

I. Имперфективният /несвършен/ аорист и имперфектът на глагола БИТИ се сливат.

II. Сегашното време на глагола БИТИ, употребяван като спомагателен глагол, се изпуска в трето лице спорадчно или в контекст.

III. Перфектът на глагола БИТИ започва да се употребява като спомагателен глагол.

IV. Появява се нов л-партицип, базиран на имперфектна основа. Отдавна миналите времена са единствените парадигматични групи, на които се налагат и четирите изброени главни промени и при проследяване развитието на българското отдавна минало време става дума всичките граматически категории, засегнати от тези промени.

Този доклад ще проследи историята на тези систематически формени изменения по отношение на компаративната славистика и ще дискутира тяхното значение за българската индикативна система.

Самите парадигматични групи, засегнати от Промяна № I, са отдавна миналите времена, които загубват видовата разлика, вероятно носена от спомагателния глагол. Този процес на опростяване е напреднал или почти завършено времето, когато се създават най-ранните текстове / Lunt, 1974:98 / и макар че двете главни форми бе и беше все още съществуват в съвременния български език, както и в лужицкия, те са идентични от семантична и функционална гледна точка / Мирчев, 1978:129 /. Изглежда тази разлика поне частично се пресъздава през Промяна № IV, за което ще стане дума по-долу.

Промяна № II е толкова стара, че се среща дори в Супраслиенсиса / Деянова, 1970:148-149 /, като засяга в различна степен всичките славянски езици. В източнославянските езици това е отправната тачка за евентуалното пълно изгубване на спомагателния глагол / Буслаев, 1959:363 /. В чешкия, полския и словашкия-промяната не отива по-далеко от трето лице и се превръща в стандартна или най-често срещана форма. В лужицкия, сръбско-хърватския и словенския се употребява по-рядко, и то като стилистически вариант / Грицкат, 1954:167 /. В българския тази промяна засяга отдавна минало време само във връзка с промери № III и IV и значението ѝ ще бъде разгледано по-долу.

Промяна № III също е засегнала цялата славянска лингвистична територия в различно време. Тази промяна се среща още в XIII век в сръбския / Белич, 1969:83 / и руския / Буслаев, 1959:363 /, но не по-рано от XV век в българския / Деянова, 1970:28 /, и то с или без промяна № II

от най-старите времена. Такива отдавна минали времена се срещат и в съвременните литературни сръбско-хърватски, словенски и украински, но в другите славянски езици те са архаични, диалектни или изолорано употребявани и то не със значението на отдавна минало време. Освен българския, сръбско-хърватският е единственият език, който запазва и оригиналното отдавна минало време, останало след промяна № I, и новото отдавна минало време, изхождащо от промяна № III /в разговорния лужицки също има и двете отдавна минали времена/ и повечето от най-ранните български примери от тази форма, например във влахо-българските паметници от XV-XVI век, може да се считат като получени под влияние на сръбския /Деянова, 1969:20/. в съвременния сръбско-хърватски език тези две форми обикновено се считат като идентични по смисъл /Maretic, 1963:632/ във връзка с изчезването на ясната семантична разлика между минало определено и минало неопределено време, докато в българския, както ще се види по-долу, тези форми влизат в същото различие като своите спомагателни глаголи.

Промяна № IV, която съществува само в българския е най-късна /например тя не се среща във влахо-българските паметници - Деянова, 1969:20/ и е съвсем ясно, че тя е във връзка със значението на Промяна № II. Във всички съвременни изследвания на литературния български език изпускането на спомагателния глагол в трето лице се счита като знак на една парадигма, която има значение на преизказване, неотвърждаване или нещо подобно и се казва, че това значение се появява през XVI-XVII век /Андрейчин, 1977:90; Деянова, 1970:22; Демина, 1960:10-11/. След големи дебати перфектът със спомагателен глагол сега определено се счита за функциониращ, като

немаркиран еквивалент на синтетичния аорист / Aronson, 1967; Станков, 1967; Деянова, 1970:171-88; Герджиков, 1977/, който на свой ред определя личното потвърждаване на говорещия или нещо подобно. В изследване историята на това развитие обаче промяна N° IV е решаващо определяща важноста на Промяна N° II. Както бе казано, изпускането на спомагателния глагол се среща в най-ранните текстове и във всички славянски езици. Самото съществуване на перфект без спомагателен глагол, дори ако неговата употреба постоянно нараства и се среща най-често при приказване, не може да се интерпретира със сигурност като една самостоятелна граматическа употреба, а не стилистическа проява, в нито една точка. Достатъчно е да се каже, че синтетичният аорист постепенно е органичен до лично потвърждаващи контексти, които определят сегашната му употреба, а перфектът - и със, и без спомагателен глагол - като постепенно разширяващ се до контексти, по-рано заети от синтетичния аорист. Единственият исторически аргумент за граматизацията на приказването като значение на перфекта без спомагателен глагол, на който не може да се противоречи, би било документация от един значителен период, през който л-партицип на основа на имперфекта първо се среща без спомагателен глагол в трето лице и в приказване, Досега аз не съм намерил такава документация. Във всеки случай в съвременния език е общоприето л-партицип и на аорист, и на имперфектна основа, да се употребява със спомагателен глагол в трето лице, като немаркирани еквиваленти на синтетичния аорист и имперфект. Така различнето на така наречената приказана парадигма зависи единствено от изпускането на спомагателния глагол в трето лице. Понеже така нареченият перфект може да се

среща без спомагателен глагол в трето лице в някои контексти, както е посочено от Андрейчин /1938:44-45, 68/; Демина /1959:326/; Деянова /1970:845-7/ и други, докато спомагателният глагол може да съществува в преизказване, както е посочено от Авдрѣчин /1938:44/; Демина /1959:322-323/; Станков /1969:89/ и други, аргументите на Попжелязков /1962/ са убедителни. В разговорната реч говорещият може свободно да включи или да изпусне спомагателния глагол, дори когато става дума за недоверие, както се вижда от следните примери: даже той е разказвал, че са виждали как гайдар свири на някаква поляна и край него са играели - това - самодиви - но това нещо не можех да ги възприема /Roth, 1979:147/; беднъж е пътувал от Бургас надолу към границата - село Факия - и пътувал той /Roth, 1979:177/. Това значи, че в неотдавна миналите времена на преизказването или непотвърждаването може да се гледа като на едно вариантно значение, което зорист и имперфект. И така, изглежда че неотдавна минали времена синтетичният зорист и имперфект се органичава до значението на лично потвърждаване, докато една нова форма на л-партицип на основа на имперфект се създава да изпълни видовия простор в немаркираното минало време, което - както в други славянски езици - се развива от стария перфект. Така в неотдавна минали времена се съдържа една симетрична група на парадигми, в които има тенденция спомагателният глагол да се изпуска в трето лице на немаркираното минало време, особено в контекста на непотвърждаване, без да има нужда да се поставя една отделна група на парадигми.

Обаче според всички традиционни изследвания тази симетрия не е пренесена в отдавна миналите времена. Те, загубили своето

оригинално видово различие аорист /имперфект чрез Промяна N° I, добиват едно ново видово различие чрез Промяна N° IV само когато перфект на глагола съм се употребява без своя спомагателен глагол в трето лице. Това значи, че докато формите от типа "бил пишел" може да се противопоставят на тези от типа "бил писал", формите от тип "е бил пишел" или "беше пишел" не са дадени в нито една от граматиките или изследванията като противопоставени на формите от тип "е бил писал" или "беше писал", макар че едната или двете са граматически приемливи за някои изследователи и обикновени хора. Ако е така, необходимо е да се обособи една специална категория за преизказване в отдавна минало време най-малкото за някои говорещи български език. Във връзка с това трябва да разгледаме значението на термина отдавна минало време, който може да има две определения - едно по форма, а друго по съдържание. От гледна точка на формата отдавна миналото време може да се определи като една парадигма с два белега за миналост; в българския език това значи миналият спомагателен глагол и миналият партицип на л. От семантична гледна точка тези два белега за миналост трябва да означават минало действие преди друго минало действие или точка на ориентация. За тази категория Якобсон използва термина "Taxis". И формата, и семантичната дефиниция се отнасят за отдавна минало време от типа "беше писал" и "е бил писал", които респективно са еквиваленти на синтетичен и немаркиран аорист.

Така например една майка може да каже: Каза, че бяха ходили на плаж, дори когато единствена изворна информация е телефонното обаждане на нейния син; но е невъзможно да се каже: Иван ми каза, че Петър беше дошъл, но аз не вярвам /Станков, 1967:342/. Едно отдавна

минало време от типа "е бил писал" в съгласност с факта, че е немаркирано, би могло да се употреби вместо "беше дошъл" в предходния пример. В същото време това може да се потърси в контекст, където става дума за очевидност, както в следния пример: А колко пъти е било вече заспало, когато вие сте се прибирали по никое време! Жал ми е било да гледам каксе мъчи да ви дочака. /Деянова, 1968:598/.

Форми от типа "бил пишел" и "бил писал" традиционно се наричат "форми за по-силно преизказване", за които се казва, че заради подчертаване на факта, че информацията е преизказана, дават и известно съмнение. Всъщност изглежда, че тези форми са органичени до трите найтипични употреби на перфекта без спомагателен глагол, които произхождат от факта, че тази форма не е маркирана за лично потвърждение, именно преизказаност / когато източникът на информация е от втора ръка /, дубитатив /когато говорещият саркастично повтаря думите на събеседника/ и адмиратив /когато говорещият изразява изненада от някой неизвестен до този момент на него, но съществуващ факт/. Обаче тези форми не винаги подчертават преизказаност на информацията например когато се употребяват като чисти преизказни отдавна минали времена: Бойчо бил спял в Манастирската река /Демина, 1959:343/, тук информацията е базирана на едно писмо, в което говорещият има пълно доверие; Той бил знаел, че няма да приемат предложението му /Демина, 1959:368/, тук отново говорещият повтаря думите на някой друг без сянка от съмнение. В случай на адмиративна употреба тези форми не изразяват преизказване на информация, а дори напротив - предположение или

осъзнаване. Така тези форми могат да бъдат по-силни от контекст, но това не значи, че винаги притежават елемент на подчертаване.

Важно е да се отбележи, че употребата на перфекта обикновено, но не винаги, без спомагателния глагол в приказни, адмиративни и дубитативни контексти, трябва да посочва минало изречение, действие или състояние. Така например тези употреби на перфекта не са граматически правилни, ако не посочват някоя изречение или състояние, което е онтологически определено в миналото, например не може да се каже "Той ще каже, че не знаел" в смисъл на "Той ще каже, че не знае", както не може да се извика "Бягал" в момента, когато се види някой псевдоинвалид да захвърли патериците си и да бяга от полицията, т.е. адмиративната употреба трябва да посочва състояние, съществуващо от миналото, за което говорещият разбира по-късно, докато чистото приказване винаги трябва да посочва изречение, което вече е казано онтологически в миналото. По подобен начин дубитативната употреба от типа "Аз дори не я познавам: Не я познавал!" /Маслов. 1955:314/ винаги трябва да посочва едно истинско или хипотетично изречение, което вече е казано в миналото. Както-бе посочено о-горе, употребата на емфатичен зорист и имперфект би трябвало на основата на тяхната формена конструкция винаги да има едно ясно двойно минало насочване. Това може лесно да се види, когато става дума за чисто приказни и дубитативни употреби, където оригиналният глагол е в едно минало време, понеже същата онтологическа миналост на оригиналното изречение, както посочихме по-горе, може да служи за точка на ориентация, предложена от действието, посочено от глагола. Така наречените адмиративни примери изглежда се намират само с така наречения емфатичен

аорист и винаги означават предположение. Те могат да посочват само минали действия, предхождащи минали предположения, които водят към изводи в момента на говоренето. Така тези употреби все още се съгласуват с маркиране за "Taxis".

Съществува само един проблем, затрудняващ този анализ - употребата на емфатичен имперфект в сегашни дубитативни контексти, например "Война няма. Аз не съм чувал да има война?! - Намало било война! Вземи вестника и ще видиш" /Андрѐчин, 1944; 289/. Тук не може да се каже, че дубитативният израз има двойно минало посочване, освен ако 1/ на употребата се гледа като на посочване на онтологическа миналост на оригиналното изречение и последвала я миналост на недоверие от страна на говорещия, която последпредизвиква саркастично повтаряне, или 2/ при евентуалното използване на теорията на експресивността, според която употребата на минала форма за сегашен глагол е експресивна и двойната минала форма е двойно експресивна. За съжаление няма конкретни доказателства за първото обяснение, например някакво ограничаване на съвместимостта, докато няма нужда второто обяснение да се използва за дубитативна употреба на префекта. По Този начин първото изглежда измислено, а второто - ad hoc. Трябва да отбележим, че този тип на така нареченото сегашно значение на емфатичния перфект строго се организира при дубитативна употреба и никога не може да има чисто преизказно или адмиративна значение, както би могло при употребата на немаркирания имперфект, т.е. формата "нямало война".

Предвид всички тези факти при един анализ на развитието на отдавна миналото време в българския език трябва да се разглеждат различни възможности. Първо трябва да се отбележи, че за разлика от

другите минали времена, които постоянно са развивали по-голяма сложност, отдавна миналите времена първо имат период на опостяване поради загубането на видовата разлика имперфект /аорист при Промяна № I, а впоследствие също тръгват по пътя на усложняването. Тогава в неотдавна миналите времена синтетичните аорист и имперфект се органичават до контексти, в които говорещият настоява за истинността на изречението. Същевременно старият перфект, запазващ своите предишни резултативни нюанси, се разширява в територията на немаркираното минало време, което може да се види от примери като: "Аз съм дошъл тук още в седем часа" или "Аз съм се събудил в пет часа сутринта." В същото време той придобива чисто непотвърждаващи значения като преизказност, дубитативност и адмиративност, особено - но не изключително - във връзка с Промяна № II. Промяна № IV органичава стария перфект в ролята на немаркиран аорист, а в същото време довежда възможността пак да се създаде старата видова разлика аорист /имперфект в отдавна минало време. Тук възможните обяснения се разделят. Според всички граматички и изследвания формите от типа "беше пишел" и "е бил пишел" са неприемливи. Ако е така, тогава стилистическото нествърждаване на перфекта /немаркирано минало време/, което най-често се среща в неговите употреби без спомагателен глагол, трябва да се третира като граматизиран в така наречения имперфект. Това е обяснимо с факта, че непотвърждаващите значения са най-новите добавки към семантичната наличност на българската глаголна система, също както употребата на перфекта без спомагателен глагол в трето лице с имперфектен л-партицип е най-новата формена добавка. Възможността им за изключителна /непроменлива/ граматическа

свързаност не е безсмислена и влиянието им върху употребата на аористен л-партицип в съответни формени и семантични контексти, може да се третира като предвидливост. Същевременно органичаването на старото отдавна минало време до контексти на потвърждаване е съвсем ясно в светлината на цялостното разглеждане на развитието им в този доклад. От друга страна ако може да се каже, че формите от типа "беше пишел" и /или "е бил пишел" /особено последната/ съществуват въз основа на разговорната им употреба или приемливост, тогава системата на отдавна миналите времена би могла да се интерпретира като съвсем паралелна на системата на другите минали времена.

Това положение недифинитивно ще принуждава авторите на бъдещи изследвания по въпроса да продължават да търсят истината.

Независимо коя от двете системи ще се наложи, ясно е, че българските отдавна минали времена заради своето историческо развитие и висока степен на маркираност представляват един микрокосмос на българската индикативна система.

БЕЛЕЖКИ

Amse-de-Jong, T. The meanings of the Finite Verb Forms in the Old Church Slavonic Codex Suprasliensis, The Hague, 1974.

Andrejczin (Andrejczin), L. Kategorie znaczeniowie koniugacji bułgarskiej, Krakow, 1938.

Андрейчин, Л. Основна българска граматика, С., 1944, 1977.

Aronson, H. "Interrelationships between Aspect and Mood in Bulgarian", Folia Slavica, I.1. 1977.

Aronson, H. The Grammatical Categories of the Indicative in the Contemporary Bulgarian Literary Language, in To Honor Roman Jakobson, Vol.1. The Hague, 1967.

Belic, A. Istorija srpskohrvatskog jezika, Vol. 2, pt. 2, Belgrade, 1969.

Буслаев, Ф. Историческая грамматика русского языка, М., 1959.

Деянова, М. За хронологията на преизказните форми в българския език, - Български език, 19, 1969.

Деянова, М. История на сложните минали времена в български, сръбохърватски и словенски език. С., 1970.

Деянова, М. Относно семантика на две глаголни форми в българския език. В: Известия на института за български език 16, 1968.

Демина, Е. Пересказивательные формы в современном болгарском литературном языке, във Вопросы грамматики болгарского литературного языка. М., 1959.

Демина, Е. Система прошедших времен в новоболгарских текстах XVII-XVIII веков". В: Учение записки института славяноведения, АН СССР 19, 1969.

Демина, Е. Към историята на модалните категории в българския глагол, - Български език, 20, 1970.

Герджиков, Г. Една специфична глаголна категория в съвременния български книжовен език, ВЛ: Годишник на Софийския университет, 69.2, 1976.

Grickat, I. O perfektu bez pomocnog glagola u srpskohrvatskom jeziku i srodnim sintaksickim pojavama, Belgrade, 1954.

Jakobson, R. Shifters, Verbal Categories, and the Russian Verb, Cambridge, MA .1957.

- Lunt, H. Old Church Slavonic Grammar, The Hague, 1974.
- Maretic, T. Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika, Zagreb, 1963.
- Маслов, Ю. К вопросу о системе форм пересказывательного наклонения. В: Сборник в чест на академик А. Теодоров - Балан, С., 1955.
- Мирчев, К. Историческа граматика на българския език, С., 1978.
- Пенчев, Й. Към въпроса за времената в съвременния български език, -Български език 17, 1967.
- Попжелязков, Т. По въпроса за преизказното наклонения, - Български език 12, 1962.
- Първев, Х. Очерк по историята на българската граматика, С., 1975.
- Roth, J. Die indirekten Erlebnisformen im Bulgarischen, Munich, 1979.
- Schoonevald, C. van The Aspect System of the Old Church Slavonic and Old Russian verbum finitum byti, Word 7, 1951.
- Станков, В. Категории на индикатива в съвременния български език, - Български език 17, 1967.
- Станков, В. Българските глаголни времена, С., 1969.